

**ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ՆԱՄԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ԴԻՎԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԾԱՆԵՐԸ ՀԱՅ-ՄՈՆԴՈԼԱԿԱՆ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

(ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ)¹

Բանալի բառեր՝ Կիլիկյան Հայաստան, Մեծ մոնղոլական տերություն, Իրանի մոնղոլական Իլխանություն, «Իլխանության տվչություն», յառ-լիկ, փայզա, դիվանագիտական նվիրաբերում:

**Գ. Դիվանագիտական ընծաները հայ-մոնղոլական
հարաբերություններում.**

«Յայնժամ Մուղալ՝ ազգն շարժեալ
Զամենեսեան՝ ի սուր մաշեալ,
Մեր արայիս՝ պարզև յղեալ,
Եւ մեծապէս՝ շնորհակալեալ»²:

1246 թ. Սմբատ Սպարապետի և 1254 թ. Հեթում արքայի Կարակորում կատարած ուղևորություններով հայ-մոնղոլական հարաբերությունները ձեռք բերեցին, ինչպես արդի պատմագիտության մեջ են հաճախ բնորոշում, «դաշնակցային» բնույթ: Այնուամենայնիվ, մոնղոլական աշխարհակալական գաղափարաբանության համաձայն՝ Թեմուչինը՝ ապագա Ջինգիզ խանը, ու նրա հետնորդներն իրենց իլխանությունը շնորհ էին ստացել երկնքի աստվածությունից՝ Թենգրիից³: Այդ առանձնաշնորհումով նրանց լեգիտիմ լիազորություն էր տրվում իլխելու և կառավարելու մյուս բոլոր երկրներն ու ժողովուրդներին

* Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան, պ.գ.ք., gagidaniel@gmail.com, հոդվածը ներկայացնելու օրը՝ սեպտեմբերի 15, 2022, գրախոսելու օրը՝ նոյեմբերի 15, 2022:

¹ Հոդվածի Ա և Բ մասերը տե՛ս ԲՄ, 33, էջ 5-32:

² Վահրամայ Բաբունյայ Ռտանաուր պատմության Ռուբենեանց, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859, էջ 235:

³ I. de Rachewiltz, “Some Remarks on the Ideological Foundations of Chingis Khan’s Empire,” in *Papers on Far Eastern History*, № 7, 1973, pp. 21-36.

կամ, ինչպես Կիրակոս Գանձակեցին է ձևակերպել, «...զարբայն իւրանց ազգակից Աստուծոյ, գերկինս առեալ Աստուծոյ իւր բաժին եւ գերկիրս տուեալ խաղանին»⁴: Այս գաղափարաբանության համաձայն առանձնացվում էր մոնղոլների հետ հարաբերությունների երկու կարգավիճակ՝ «հնազանդության» և «պատերազմի»: Առաջինը բնորոշվում էր մոնղոլներեն *el* (թյուրք.՝ *il*) բառով և նշանակում էր «հպատակություն» կամ «խաղաղություն», իսկ երկրորդը՝ *bulga* բառով, որ նշանակում էր «ըմբոստություն», «անհնազանդություն»⁵: Հետևապես հայ-մոնղոլական քաղաքական առնչությունները միանշանակորեն բնութագրելի են «ստորակա-գերակա» փոխհարաբերությամբ՝ լավագույն դեպքում «գործակցային», «բարեկամական» մակդիրներով, բայց հազիվ թե կողմերի հավասարազորություն կամ իրավահավասարություն ենթադրող «դաշնակցային» մակդիրով:

Միջնադարյան սկզբնաղբյուրների տեղեկություններից երևում է, որ մոնղոլ խաները գիվանագիտական ընծաներ են փոխանակել միայն այն հզորագույն տիրակալների հետ, որոնց իրենց գրեթե հավասար կամ համապատասխան են համարել: Մոնղոլների տիրապետության իրենց հնազանդությունը հայտնաձևելու միապետներն իրենք էին նրանց գահակալներին շքեղ նվերներով պարբերաբար «հաճոյանալու» պարտավորություն ստանձնում, որը սովորաբար ենթակայության խորհրդանշելով՝ հարկատեսակ էր ընկալվում և կարող էր ամենեին էլ պատասխան նվեր չենթադրել⁶: Նույն կերպ և հայոց գահին նստած յուրաքանչյուր միապետ գահընկալումից անմիջապես հետո շտապում էր մեծամեծ ընծաներով ներկայանալ Իլխանության գահակալին՝ նրանից «իշխանության տվչություն» խնդրելու: Միայն մոնղոլական իշխանություններից «յառլիկ» («յառլախ») ստանալուց հետո էր հայոց գահակալը կառավարման լեգիտիմություն ստանում:

⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրությամբ Կ. Ա. Մելիք-Յանջանյանի, ՀՄՍՌ ԳԱ հրատ., Երևան, 1961, էջ 233: Մոնղոլական տիեզերակալության հայկական ընկալումների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները և հայերը*, հ. Բ, Պատմա-քաղաքագիտական հետազոտություն (Հայկական մատենաշար Գալուստ Կիլիկեյեան հիմնարկություն), Երևան, 2007, էջ 18-21:

⁵ P. Pelliot, “Les Mongols et la papauté”, *Revue de l’Orient chrétien*, t. 23, 1922–1923, p. 26, ինչպես նաև t. 24, 1924, p. 322-323 A. Mostaert, F. W. Cleaves, “Trois documents mongols des Archives secrètes vaticanes”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, vol. 15, № 3/4, 1952, pp. 492-493: Մոնղոլական գաղափարաբանության ֆննհարկումը մավուֆ-մոնղոլական հակամարտության համատեքստում տե՛ս R. Amitai-Preiss, “Mongol Imperial Ideology and the Ilkhanid War against the Mamluks”, in *The Mongol Empire and Its Legacy*, ed. by R. Amitai-Preiss, D.O. Morgan, Leiden-Boston-Köln, 2000, pp. 58-72:

⁶ Q. Yihao, “Gift-Exchange in Diplomatic Practices during the Early Mongol Period”, *Eurasian Studies*, vol. 17, 2019, pp. 202-227.

Հայ-մոնղոլական հարաբերությունների առանձնահատկությունը դիպուկ է բնութագրել Գրիգոր Ակներցին՝ «դաշինք սիրոյ եւ հնազանդութեան»⁷: Որպես մոնղոլների վասալ՝ հայոց թագավորությունը տարեկան հարկ վճարելուց բացի⁸, այլ պարտավորություններ էլ ուներ մոնղոլների՝ մասնավորապես Իլխանության նկատմամբ՝ պարբերաբար կազմակերպվող արշավանքներին օժանդակ զորքերի տրամադրում և պարենային ապահովություն, ինչպես նաև թանկարժեք ընծաների մատուցում⁹:

Հայոց արքաների և մոնղոլ խաների միջև դիվանագիտական նվերների և ընծաների փոխանակման վերաբերյալ տեղեկությունների հիմնական աղբյուրը հայ պատմագրության հուշարձաններն են: Ընդ որում, մոնղոլ խաներին մատուցված դիվանագիտական ընծաների մասին առաջին հիշատակությունները վերաբերում են հայ-մոնղոլական մերձեցման առաջին խսկ փորձերին՝ Սմբատ Սպարապետի և Հեթում թագավորի՝ համապատասխանաբար Գույուկ (1246-1248 թթ.) և Մոնգկե (1251-1259 թթ.) խաների արքունիքներ կատարած «դիվանագիտական գործուղումներին»¹⁰, Բաշու նոյինի հետ հաստատած դրացիությանը: «Նա յառաջագոյն առաքեաց զեղբայրն իւր զՍմբատ, որ զօրավարն էր նորին, առ ղանն Գիուգ ընծայիւք և պատարագօք, և դարձաւ ի

⁷ Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն թաթարաց, Տպարան Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1974, էջ 31:

⁸ Հայոց թագավորության հարկային բեռը շատ ծանր չէր, մյուս մոնղոլահպատակ երկրների հետ համեմատությամբ՝ նույնիսկ կարելի է ասել խորհրդանշական: Ըստ մոնղոլական Իլ-խանության պետական գործիչ և պատմիչ Համդալլահ Ղազվինիի 1336 թ. գրված *Nuzhat al-qulūb* («Սրտերի զվարճություն») երկի, որում աշխարհագրական տեղեկություններին զուգահեռ նաև հպատակ երկրների՝ իր պետության գանձարան վնասած հարկաչափերի մասին տվյալներ է ներառել ֆինանսական հարկամատյաններից, Կիլիկյան Հայաստանի վնասած հարկաչափը 30 հզ. դինար (3 թուման) է եղել: Տե՛ս **Ḥamd Allāh Qazwīnī**, *Nuzhat al-qulūb*, §. 100, ինչպես նաև *The geographical part of the Nuzhat-al-Qulūb composed by Ḥamd-allah Mustawfi of Qazwīn in 740 (1340)*, tr. by G. Le Strange, Leiden-London, 1919, p. 100: Ուրպեսզի պարզ լինի այս հարկաչափի չնչինությունը, անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ, օրինակ, Ռումի (*molk Rūm*) վնասած հարկը նույն երկում 3.300.000 է նշված (տե՛ս նույն տեղում, p. 95), Վրաց թագավորությանը (*belād Abhāz wa-Gurğestān*)՝ 1.202.000 (տե՛ս նույն տեղում, p. 94), բուն Հայաստանինը (*Armīnya al-akbar*)՝ 390.000 դինար, թեև նշվում է, որ նախկինում Հայաստանից ստացվող հարկաշահույթը 2.000.000 է եղել (տե՛ս նույն տեղում, p. 94):

⁹ Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները և հայերը*, հ. Բ, էջ 305-315:

¹⁰ Մոնղոլական արքունիքներ բուն Հայաստանի և Կիլիկյան Հայաստանի եկեղեցական և փառական գործիչների կատարած այցելությունների թեմայով ընդհանրական հոդված ունի Կլ. Մուքաֆյանը: **Cl. Mutaḥian**, “Visites arméniennes aux souverains mongols (1240-1305)”, *Mélanges Jean-Pierre Mahé*, ed. **A. Mardirossian, A. Ouzounian, C. Zuckerman**, Paris, 2014, p. 473-488:

նման է պատուով և հրովարտակօք ընդունելութեան»¹¹, – գրում է նույն հեղինակն արդեն Սմբատի գիվանագիտական առաքելության մասին: Գրեթե նույնը Գրիգոր Ակներցին է գրում Հեթումի դեսպանագնացության մասին. «... ապա վասն սիրոյ փրստոնէից, եւս առաւել վասն իւր սեփական երկրիս, գնաց բազում գանձիւք առ Մանկու Ղանն, եւ հոգաց շրոդով յերկրիս իւր զայսպիսի բարկութիւնս»¹²: Մանգու խանին Հեթումի տարած ընծաների փառահեղության մասին է վկայում թեկուզ այն հանգամանքը, որ վերջինս Սից ճանապարհվելիս անվտանգության նկատառումներով նվերներն իր հետ չի վերցրել: Ինչպես արդեն վերևում գրել ենք, ըստ Սմբատի և Կիրակոս Գանձակեցու նա հասել է Արագածոտնի Վարդենիս գյուղ և իջեանել Քուրդ Վաչուտյան անունով հայ իշխանի տանը, մինչև որ հայրը՝ Կոստանդին Գունդստաբլը, պատրաստել է ծանրաբեռն նվերները և ուղարկել նրա հետեւից¹³: Նույն Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է, որ Հեթումը «բազում ընծայիւք եւ զօրօք սպասաւորութիւն կատարէր Բաշու-նուիմին եւ զօրացն՝ որ ընդ նմա, մինչեւ թուղթ գոհութեան եւ գովութեան գրեալ վասն նորա առ Հուլաւուն»¹⁴: Հետադու, հայոց արքաները ծառայելու պարտավորություն ստանձնեցին Հուլաղուի և Իրանի տարածքում նրա հիմնադրած Իլխանության մոնղոլ տիրակալների նկատմամբ՝ իրենց անվերապահ հավատարմությունն ի շարս այլնի ժամանակ առ ժամանակ ապացուցելով նաև մատուցած թանկարժեք նվերներով: «Իսկ լուեալ զայս բարեպաշտ թագաւորն Հայոց Հեթում, թէ Հուլաւունն ղան նստաւ, եւ այնպէս բարէսէր է եւ փրստոնաւէր, ապա եւ ինքն Հայոց թագաւորն գնաց յարեւելք բազում ընծայիւք, եւ ետես զՀուլաւու Ղանն»¹⁵, – հաստատում է Գրիգոր Ակներցին:

Մոնղոլական իշխանությունների պատասխան նվերները սովորաբար նույնքան շքեղ չէին, որքան հայոց արքաների մատուցածները: Դրանք, կարելի է ասել՝ «խորհրդանշական» կամ «արարողակարգային» էին: Դրանք սովորաբար ներառում էին Կիլիկիո միապետների իշխանությունն ընդունող փաստաթուղթ՝ «յաուլիկ» (կամ «յաուլախ», ինչպես որ հայկական աղբյուրներում են վկայված) և «փալզա»¹⁶, երբեմն արքայական հանդերձներ կամ էլ, ինչպես մոն-

¹¹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 364 և հմմտ. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար (հետայսու՝ ՀԶԶ, ԺԳ դար), կազմեց Ա. Ս. Մաթևոսյան, Երևան, 1984, էջ 238:

¹² Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 37:

¹³ Սմբատայ Սպարապետի Տարեգիրք, աշխատասիրութեամբ Հ. Սերովբէ Ազըլեանի, Վենետիկ, 1956, էջ 230 և առավել մանրամասն՝ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 364-365:

¹⁴ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 376:

¹⁵ Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 46:

¹⁶ Ստեփանոս Օրբելեանի բացատրությունն ամենաբնորոշիչն է. «փայլզայ ոսկի, որ էր տախտակ ի շափ թղթոյ միոյ եւ կիսոյ գրեալ ի վերայ զանուն Աստուծոյ եւ Ղանին եւ այլ սակաւ բանք»: Տե՛ս Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արք եպիս-

ղուական ավանդույթն էր պահանջում, մոնղոլ կին, որոնք երեքն էլ հպատակության, վասալության խորհրդանիշ էին: Սմբատ Սպարապետը, օրինակ, Կարակորումից վերադարձել է մի մոնղոլ կին «նվեր» ստանալով: Գրիգոր Ակներցին այս պատիվների ստացումն այսպես է բնորոշում. «Եւ տուեալ մեծ իառախ, եւ փայլզայս ոսկիս, եւ տաքար խաթուն պալիստախատուր» (իմա՝ «գդակավոր»), զի այն էր նոցայ մեծ սէրն, որ զով սիրէին և մեծարէին տային կին ի պատուաւոր կանանցն իւրեանց»¹⁷: Այս մոնղոլուհուց Գունդստաբլն անգամ որդի է ունեցել՝ Վասիլ Թաթար անունով, որը Լեոն արքայազնի հետ 1265 թ. գերեվարվել է եգիպտոս և նրա հետ էլ ազատվել գերությունից¹⁸:

կոպուսի Սրենեաց, ի լոյս ընծայեաց հանդերձ ծանօթութեամբ Կ. Վարդապետ Շահնազարեանց, հ. Բ, Փարիզ, 1859, էջ 231: Սա, ըստ էության, խանի անունը կրող մետաղյա կամ փայտյա տախտակ է՝ յուրատեսակ «անցաթուղթ» կամ «պատվաթուղթ», որը երաշխավորում էր այն ստացողի (այդ թվում դեսպանների և բանագնացների) անվտանգ անցումը մոնղոլախառակ տարածքներով կամ խանի շնորհած որևէ արտոնություն: Ըստ Ռաշիդ ալ-Դինի՝ փայգաների և յաղիկների տրման, դրանց փոխանակման և վերադարձի, դրանց վրա «տամդա»-ների (կնիքների) դաշման ընթացակարգը կանոնակարգվել է Դազան խանի օրոք և նրա հրովարտակով: Այս մասին տե՛ս *Rašīd al-Dīn, Čāmi' al-Tawārīḥ*, ց. 1, be-kūšēš-e Bahmān Karīmī, Eqbāl, Tehrān, 1960, ց. 1061-1065 և *Рашид-ад-Дин, Сборник летописей*, том III, пер. А. К. Арендса, под ред. А. А. Ромаскевича, Москва-Ленинград, 1946, с. 275-280:

¹⁷ Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն Թաթարաց, էջ 32:

¹⁸ Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 244, 247-248: Հատկանշական է, որ Կարակորում մեկնելու ժամանակ Սմբատն արդեն կին ուներ՝ Թեոֆանո անունով, որի մասին հայտնում է 1268 թ. գրված Ճաշոցի չափածո հիշատակարանում.

«Զի յիշատակ ինձ եղիցի,

Տրուպ եւ անգեղջ մեղատորի

Սմբատա Գունդստապլի,

Հաս իմոյ Կոստանդինի,

Եւ մաս իմոյ տամ Ալիծի,

Եղբարց եւ Բեց, նաեւ ազգի,

Զնոյն եւ որոց իմում զկնի՝

Հերմոյ, Աւշնի, եւ Կոստանդինի,

Եւ մաս սոցին Թեֆանախ: Տե՛ս *ՀԶ, ԺԳ դար*, էջ 362-363: Հետաքրքիր է, որ միջնադարյան հայ իրավունքն ու եկեղեցին մերժում և դատապարտում էին երկկնության և բազմակնության երևույթը: Այնուամենայնիվ, ինչպես երևում է, ազնվական դասի ներկայացուցիչներն ու արքունի մեծամեծերն ինչ-որ կերպ խուսանավել են այդ արգելից՝ հիշյալ արարի՝ Բաղախան նկատառումներով պայմանավորված լինելու մասին պատրվակներ ներկայացնելով: Գույուկ խանից ստացած մոնղոլունին, հետևաբար, ոչ թե կին է համարվել, այլ հարճ, իսկ վերջինից ունեցած որդին՝ արտամուսնական կապից ծնված զավակ: Նա հավանաբար հենց այս պատճառով չի հիշատակվել վերոբերյալ հիշատակարանում, չնայած որ 1268 թ. դեռ ողջ էր: Վասիլին ու եղբայրներից՝ Հեթումին, ինչպես հայրն է վկայում, 1264 թ. «ձիատրեցուցին» («ձիավոր» են դարձրել, «ասպետ» են կարգել): Տե՛ս Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Վենետիկ, էջ 244: Մի փանի տարի անց՝ 1269 թ. հոկտեմբերին, Վասիլն անհայտ պատճառով մահացել է և թաղվել Մլինի վանքում: Տե՛ս նույն տեղում, էջ 252:

Կիլիկյան Հայաստանի հետ առնչություն չունի, բայց այս երևույթի ևս մի օրինակ է նաև այն, որ Վրաց թագավորության աթաբեկ Ավագ Զաքարյանը, 1240-1241 թթ. մեծ խան Ուգեդեյին (կառ. 1229-1241 թթ.) այցելելով, նույնպես Կարակորումից վերադարձել է իր հետ «կին ի թաթար ազգէն» բերելով¹⁹:

Նվիրաբերման տեսակ էր նաև մոնղոլական իշխանությունների հետ կիս-վող ռազմավարը: Նման մի տեղեկություն տալիս է Բար Հեբրեոսն իր «Եկեղեցական ժամանակագրության» մեջ, որ վերաբերում է Հուլաղուի արքունիք իր իսկ կատարած ուղևորությանը և նրա մոտ ընդունելությանը: Ասորի մաֆրիանը մոնղոլ խանին ներկայացել է Հյուսիսային Ասորիքի բնակավայրերի դեմ հայոց արքա Հեթումի ձեռնարկած արշավանքի (1264 թ.) հաջողության մասին ավետիսով. «Ուրդու հասնելու հենց նույն օրը նա²⁰ ընդունվեց արֆայից արֆա Հուլաղուի մոտ: Տեղեկացրեց նրան, որ հայերը գրավել են Սարմին ֆաղաբը եգիպտացիներից և մեծ ֆանակությամբ ավար բերել՝ այդ թվում՝ մեծ թվով ստրուկներ ու ստրկուհիներ, և որ դեսպանները շուտով կժամանեն՝ Ուրդուին հասանելի ավարամասը մատուցելու: Արծիվը (նկատի ունի Հուլաղուին) շատ ուրախացավ՝ այս լուրը լսելով»²¹:

1265 թ. դեռ Հուլաղու իլխանի կենդանության օրոք Թավրիզ գնացած, և նրա մահից հետո նոր իլխանի գահընկալման առիթով գումարված կուրուտայի («մեծ ժողով») ժամանակ դեռ այնտեղ գտնված Վարդան Արևելցին վկայում է, որ մոնղոլների համար տոնական համարվող այդ օրերին մոնղոլահպատակ բոլոր միապետներն այցի էին գալիս իրենց նորընծա գերակային՝ «շատ և երևելի նուիրօֆ թագաւորֆ և սուլտանֆ. որպես և ի մեր տեսն թագաւորն Հայոց Հեթում, և թագաւորն վրաց Դաւիթ և Բրինձն Անտաֆու, և սուլտանֆ ի Պարսից կողմանց յոլովֆ»²²:

Իլխանական արքունիքին մատուցվող նվերները սոսկ հնազանդության և նրա քաղաքական գերակայության ճանաչման առհավատչյա չէին: Հայկական իշխանությունները շատ հաճախ դիվանագիտական թանկարժեք ընծաների էին դիմում որևէ հստակ խնդրով ուրդուի բարեհաճությունը շահելու նպատակով:

¹⁹ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, էջ 263, Վրաց ժամանակագրություն (1207-1318), թարգ. հին վրացերենից, առաջաբանը և ծանոթագր. Պարույր Մուրադյանի, Երևան, 1971, էջ 96-97:

²⁰ Պատմիչը հենց իրեն նկատի ունի: Նա ասորի հակորիկյան եկեղեցու մաֆրիանի պաշտոնն զբաղեցրել է 1264-ից 1286 թ.:

²¹ Bar Hebraeus, Ecclesiastical Chronicle: An English Translation, tr. by D. Wilmshurst, Piscataway, 2016, p. 272: Տե՛ս նաև Լ. Յ. Տե-Պետրոսեան, Ասորիների դերը հայկական Կիլիկիոյ մշակութային կեանքում ԺԲ-ԺԳ դարերում (Հայագիտական Մատենադարան «Քաղմավեպ» 28), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1989, էջ 75:

²² Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ Վարդապետի, լուսաբանեալ աշխատասիրութեամբ Գ. Ալիշանի (Մատենագրութիւնֆ նախնեաց: Պատմագիրֆ հայոց), Վենետիկ, 1862, էջ 156:

Այս դեպքում ընծաները հանդես էին գալիս որպես կաշառք կամ դահամունք: Օրինակ, մամլուքյան պատմիչ Բադր ալ-Դին ալ-Այնին գրում է, որ հայոց արքա Հեթումը Բեհեսնի բերդին «նվերներով» է տիրել. «Այն [նախկինում] Հալեպի տարածքների մաս էր, — գրում է նա, — պատկանում էր մուսուլմաններին, և նրա վրա իշխողը Հալեպի տեր ալ-Մալիֆ ալ-Նասիրն էր: Այդպես էր, քանի դեռ Հուլավուն չէր մտել Հալեպ և գրավել բոլոր երկրները²³: Երբ Թաֆթուր՝ Սսի տերը, իմացավ, որ Հուլավուն այն [նույնպես] գրավել է, նրա մոտ գնաց

«Մարկո Պոլոն մոնղոլ Մեծ Խան Դուքիլայից ոսկյա փայլա է ստանում» © Bibliotheque nationale de France. Département des Manuscrits, Français 2810 (Ժե դ.), ք. 3բ
(ժողովածուն ի թիվս այլ նյութերի պարունակում է Հեթում Կոռիկոսցու «Մաղիկ պատմութեանց»-ը):

և նվերներով շողոփորեց, գումար տարավ նրան՝ խնդրելով, որ Բահասնան (Bahasnā) իրենը լինի, և նա էլ հանձնեց նրան»²⁴:

Եվս մի օրինակ: 1266 թ. մամլուքյան սուլթան Բայբարս ալ-Բունդուկդարին ավերիչ արշավանք է կազմակերպում Կիլիկյան Հայաստանի դեմ: Այս արշավանքը, ինչպես վերևում ենք նշել, ողբերգական հետևանքներ է ունենում հայոց թագավորության և անձնապես հայոց թագավորի համար: Վերջինս այդ ժամանակ բացակայում էր երկրից, քանի որ մեկնել էր մոնղոլների մոտ՝ նրան-

²³ Խոսքը մոնղոլների 1260 թ. «ասորիյան արշավանքի» մասին է:

²⁴ Al-'Aynī, *Iqd al-ğumān fi tāriḥ ahl al-zamān*, ց. 3, bi-taḥqīq Muḥammad Muḥammad Amīn, al-Qāhira, 1989, ք. 151-152.

ցից երկրի պաշտպանության համար օժանդակ ուժեր հայցելու²⁵։ Բազմաթիվ գերիների թվում պատանդվում և Կահիրե է տարվում նաև Հեթումի գահաժառանգ որդին՝ Լեոնը։ Հեթումն անհապաղ բանակցություններ է սկսում սուլթան Բայբարսի հետ։ Երկար գիվանագիտական խուսանավումներից հետո սուլթանն ի վերջո առաջադրում է իր պահանջը։ Նա Լեոնի ազատության դիմաց պահանջում է գտնել և իրեն փոխանցել մոնղոլական գերություն մեջ գտնվող իր մտերիմ և զինակից մի մամլուքի՝ Սունկուր ալ-Աշկար անունով։ Բայբարսի որոնված Սունկուր ալ-Աշկարին գտնելու և իր գահաժառանգ որդուն գերությունից ազատելու համար Հեթումը, պարզ է, որ ոչինչ չէր խնայելու և ոչնչի առաջ կանգ չէր առնելու։ 1267 թ. Հայոց արքան մեծամեծ նվերներով, ինչպես Գրիգոր Ակներցին է գրում, մեկնում է Աբաղա իլխանի արքունիք՝ որդու ազատության դիմաց իրեն ներկայացված պահանջը քննարկելու։ «Ձայս լուեալ թագաւորն Հայոց ի դեսպանացն, (եւ) իսկոյն զուգեաց բազում գանձս և պատուական ինչս, եւ գնաց յարեւելք առ Աբաղայ Ղանն»²⁶։ Դեպքերի մասին գրում է նաև Սմբատը։ Ըստ նրա Հեթումը՝ ներկայացել է Աբաղա իլխանին և «խնդրեաց զխօշտաշն Պեկպարս սուլտանին...և ոչ գտանեին գնա։ Եւ դարձաւ թագաւորն տրամութեամբ և եկն յաշխարհն իւր, և առաքեաց առ սուլտանն եթէ, ոչ գտի. և սուլտանն մումուեալ ասէր, եթէ գնա ոչ բերցէ՛ զորդի նորա ոչ ազատեցից»²⁷։ Ըստ Բար Հեբրեոսի՝ Աբաղա խանը հորդորել է իր առաջ հեկեկացող Հեթում արքային իր երկիրը վերադառնալ՝ խոստանալով, որ ինքը կգտնի և նրա մոտ կուղարկի Սունկուրին²⁸։ Երկար որոնումներից հետո Սուն-

²⁵ Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 54 *Les gestes des Chiprois*, ed. G. Raynaud (Publications de la Société de l'Orient Latin. Série historique 5), Geneva, 1887, p. 181, ինչպես նաև *The 'Templar of Tyre', Part III of the 'Deeds of the Cypriots'*, ed. by P. Crawford, Aldershot, 2003 (London & New York, 2016), p. 52:

²⁶ Գրիգոր Ակներցի, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 61:

²⁷ Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վեներիկ, էջ 249: Այս դեպքերի մասին բազմաթիվ մամլուքյան պատմիչներ են գրում, բայց մյուսների մոտ չհանդիպող մի պատմություն է տալիս ալ-Յունիսի պատմագիրը։ Ըստ նրա՝ հայոց արքան Աբաղայի մոտ գնալիս իրեն ուղեկից է վերցրել ալ-Ջահիր Բայբարսի ուղարկած դեսպաններից մեկին՝ Բահրի էմիր Ալամ ալ-Դինին, ում անձը չբացահայտելու համար հայկական հագուստներ (*zayy al-arman*) են հագցրել։ Վերջինս իբր Աբաղայի արժունիքում հանդիպել է Սունկուր ալ-Աշկարին և համոզել, որ ինքն իսկապես ուղարկվել է Բայբարսի մոտից։ Սունկուրը համաձայնել է հայկական հագուստներ հագնելով փախչել Աբաղայի արժունիքից։ Երբ Կիլիկիա են հասել, Ալամ ալ-Դինը վերադարձել է Կահիրե՝ սուլթանին հայտնելու նրա «խուշդաշին» գտնելու մասին լուրը, որպեսզի պատրաստվի Լեոնի հետ նրա փոխանակությանը։ Տե՛ս *al-Yūnīnī, Dayl* (Ḥaydārābad), ց. 2, ք. 385:

²⁸ *The Chronography of Gregory Abū'l-Faraj (Bar Hebraeus)*, the Son of Aaron, the Hebrew Physician, the first part of his Political History of the World, vol. I, trans. Ernest A. Wallis Budge, London, 1932 (Piscataway, 2003), p. 447.

կուր ալ-Աշկարն, ի վերջո, գտնվում է²⁹, և կողմերը սկսում են պատանդների փոխանակման շուրջ բանակցություններ³⁰: Վերադառնալուց հետո (1268 թ.) Լևոնը վանք մտած և կարճ ժամանակ անց (1270 թ.) մահկանացուն կնքած հոր փոխարեն նստում է թագավորական գահին (Լևոն Բ, 1269-1289 թթ.): Մինչ այդ, սակայն, ուղևորվում է Աբաղա իլխանի մոտ՝ «առեալ հրաման վասն թագաւորելոյ իւր»³¹: Ըստ Սմբատ Սպարապետի՝ Լևոնը լավ ընդունելություն է գտնում Աբաղայի մոտ՝ թանկագին պարգևների արժանանալով. «Ի սոյն ամի պարոնն Հայոց Լեւոն, գնաց յարեւելս առ խանն Ապաղա, և նա ընկալաւ զնա մեծարամօֆ, և բազում պարգեւօֆ դարձոյց յաշխարհն իւր Կիլիկիա»³²:

Մամուլքյան պատմիչներ Իզգ ալ-Դին իբն Շադդադն ու ալ-Ֆունինին իրենց երկերում մի շատ արժեքավոր հաղորդում են պահպանել, որը, ճիշտ է, Կիլիկյան Հայաստանի և Իլխանության պաշտոնական հարաբերություններին չի վերաբերում, այնուամենայնիվ, հաջողությամբ տեղավորվում է հայ-մոնղոլական հարաբերությունների շրջանակում: Խոսքը 1275 թ. Աբաղա իլխանի կողմից Ռումի գործերի վերաբերյալ խորհրդակցությունների նպատակով իլխանական արքունիք կանչված Ռումի սուլթան Ղիյաս ալ-Դինի և Իկոնիայի նոր վերատեսուչ նշանակված Թակու-նոյինի դեսպանագնացության մասին է: Նրանց ուղեկցողների թվում էր երգնկայի Սարգիս արքեպիսկոպոսը, որը, ինչպես վերևում ենք նշել, մեծ համբավ և հարգանք էր վայելում իլխանական արքունիքում, և անգամ անձնական մտերմություն ուներ իլխան Աբաղայի հետ³³: Իզգ ալ-Դին իբն Շադ-

²⁹ Ըստ Բար Հեբրեոսի՝ Սունկուրին գտել են Միջին Ասիայի խորքերում՝ Սամարղանդում: Տե՛ս **Bar Hebraeus, Chronography**, p. 447, ինչպես նաև **Ibn al-ʿIbrī, Tārīḥ muḥtaṣar al-duwal, al-ṭabʿa al-ṭāniya, bi-taḥqīq Anṭūn Ṣāliḥānī al-Yasūʿī, Bayrūt, 1994, ք. 500**: Գրիգոր Ակնեցիին էլ շարունակում է, որ Սունկուրին Կիլիկիա է բերել Հեթումի եղբորորդին: Տե՛ս **Գրիգոր Ակնեցի, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 61**: Սմբատի վկայությամբ՝ խոսքը վերջինիս Լևոն որդու (ապագա գունդատար) մասին է, ում վստահվել է նաև Սունկուր Աշկարին Լևոն արքայազնի հետ փոխանակելու առաջնությունը: Տե՛ս **Սմբատ, Տարեգիրք, Վեներիկ, էջ 249, 251**:

³⁰ *Les gestes des Chipriots*, p. 191, ինչպես նաև *Deeds of the Cypriots*, p. 59:

³¹ **Գրիգոր Ակնեցի, Պատմութիւն թաթարաց, էջ 65**: Ըստ Բար Հեբրեոսի՝ Հեթումը գահը թողնելուց առաջ (1268 թ.) ինքն էլ Բաղդադում տեսակցել է Աբաղա խանին՝ նրան որդու ազատության համար իր երախտագիտությունը հայտնելու, ինչպես նաև իր իշխանությունը վերջինիս փոխանցելու թույլտվություն ստանալու: «Արքայից արքան» համաձայնել է՝ պահանջելով, որ Լևոնն անձամբ իրեն այցի գա իշխանությունը ժառանգելու խնդրով: Տե՛ս **Bar Hebraeus, Chronography**, p. 448: Ըստ ասորի մատենագրի՝ 1269 թ. հուլիսին Աբաղային այցելել է արդեն Լևոնը և վավերացրել իր իշխանությունը: Տե՛ս նույն տեղում:

³² **Սմբատ Սպարապետ, Տարեգիրք, Վեներիկ, էջ 251-251**: Լևոնը պաշտոնապես թագադրվեց միայն 1271 թ. հունվարի 6-ին:

³³ Սարգիս արքեպիսկոպոսի այս դեսպանագնացության և նրա *ortegor* անող հեղինակության պատճառով Ռումի սուլթանության վեզիր Մուին ալ-Դին Փերվանեի դավադրության զոհը

դադը գրում է. «Մուհարրամ ամսի սկզբներին (1275 թ. հուլիս) նրանք հասան Աբաղայի մոտ, ով [այդժամ] գտնվում էր Արմուում (*Armū*)³⁴ Ատրպատականի (*Adārbaygān*) երկրում, և գտնվում էր այն տանը, որ Հուլաղուն էր կառուցել՝ կողքին իր կին Տողուզ Խաթունի համար մի հսկայական եկեղեցի, որի պատերը ներսից ոսկեգոծ էին, դրվագված տարատեսակ թանկարժեք քարերով: Երբ նրա առջև հայտնվեցին, վախեցան իրենց բերած նվերների համար: Առաջինը, ով իր ընծաները մատուցեց, Մարհասյանն էր: Դրանց մեջ կային հրաշագեղ օղագրահներ, որ զարմացրին նրան (իմա՝ Աբաղային), և նա բաժանեց դրանք իր [արժունական] երեկիներին»³⁵:

Մոնղոլական իշխանությունները բարձր էին գնահատում հայոց արքաների հավատարմությունը և պատրաստ էին արտոնություններ ու լիազորություններ շնորհել նրանց: Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցու վկայությամբ՝ Աբաղա իլխանը 1277 թ., երբ սուլթան Բայբարսի «իկոնիական» արշավանքից հետո փորձում էր կարգուկանոն հաստատել Ռումում՝ պատժելով եգիպտոսի սուլթանի հետ գաղտնի բանակցությունների մեջ մտած կենտրոնախույս ուժերին՝ վեզիր Փերվանեի գլխավորությամբ, առաջարկում է հայոց արքա Լևոնին ստանձնել Ռումի թագավորության (*roiaume de Turquie*) կառավարումը: Հայոց արքան, սակայն, հաշվի առնելով Մամուլքյան սուլթանությունից եկող մշտական վտանգը և թե ինչ գլխացավանք կարող էր դառնալ դա Հայոց թագավորության համար, հրաժարվել է Աբաղայի նվերն ընդունելուց՝ իլխանին հորդորելով այդուհետ

դառնալու մասին մասնրամասն տե՛ս Գ. Դանիելյան, «Երզնկայի Սարգիս արքայիսկոպոսի գործունեությունն ըստ ԺԳ.-ԺԴ. դարերի մամուլեան սկզբնաղբիւրների», *Հայկազեան հայագիտական հանդես*, հ. 38, Պէյրուք, 2018, էջ 196-201:

³⁴ *Armū* ասվածի տակ Բայբարսի կենսագիրն ամենայն հավանականությամբ նկատի ունի Ուրմիան: Եթե այդպես է, ապա Իլխանության պատմիչ Ռաշիդ ալ-Դինի երկում այդ տունամոցի մասին գտնում ենք հետևյալ տեղեկությունը. «Բաղդադից բերված գանձերն ու հսկայական հարստությունները Հուլաղու խանը Ռեյի տիրոջ Ալա ալ-Դինի որդի Նապիր ալ-Դինի հետ ուղարկեց Ատրպատական, ինչպես նաև հերետիկոսների բերդերից, Ռումից, Վրաստանից, Հայաստանից, լուրերից և քղերից վերցրած գանձերը: [Հուլաղուն] Թավրիզի մեկից Մաշդ ալ-Դինին կարգադրեց Ուրմիայի և Սալմասի (Սալմաստ) լճի ափին՝ լեռան վրա, մի հիստան և խիստ ամուր բերդ կառուցել: Հալելով բոլոր թանկարժեք մետաղադրամները և դրանցից *բալիշ* (բնագրում՝ *bālīš*, որ մոնղոլական դրամական միավոր էր) հատելով այստեղ զետեղեցին»։ *Šēu Rašīd al-Dīn, Ġāmi' al-Tawārīḫ*, ց. 1, ց. 716-717 և հմմտ. *Рашид-ад-Дин, Сборник летописей*, том III, с. 47:

³⁵ 'Izz al-Dīn Ibn Šaddād, *Tārīḫ al-Malik al-Zāhir, bi-tahqīq Aḥmad Ḥuṭayṭ* (Die Geschichte des Sultans Baibars von 'Izz ad-dīn Muḥammad b. 'Alī b. Ibrāhīm b. Šaddād (st. 684/1285), Wiesbaden, 1983), ց. 122 **al-Yūnīnī**, *Dayl Mirāt al-zamān, al-tab'a al-ūlā*, ց. 3, Ḥaydarābād, 1960, ց. 112.

Ռոմի գործերի տնօրինումը չվստահել մուսուլման կառավարիչներին³⁶: «*La Flor des Estoires*» երկի քարոզչական նպատակներն անառարկելի փաստ են արդի հետազոտողների համար, այնուամենայնիվ, հաղորդման պատմական հիմքերը լիովին բացառելն էլ սխալ կլինի³⁷:

Արտաքին թշնամիների և հավանաբար հենց նույն Փերվաների՝ հայոց թագավոր Լևոնի դեմ հյուսած տարատեսակ դավերն ու մոնղոլական իշխանությունների աչքում վերջինիս ունեցած բարի համբավն ու հեղինակությունն արատավորելու փորձերն է ակնարկում Ստեփանոս Վահկացին, երբ գրում է, թե «... ընթացան առ թագաւոր ազգիմն նետողաց, ի բարէպաշտ խանն Ապաղա, որդի մեծի խանին Հուլայունի, եւ բազում նենգաբանութեամբ մատնեալ զարայն ամենայն Հայոց՝ չարաչար սուտ եւ բասիր բանիմ»³⁸: Հայոց արքան, սակայն, ամեն անգամ խորագետ իմաստութեամբ և իշխանին մատուցած փառահեղ նվերներով կարողացել է հերքել թշնամական բանսարկությունները և շահել մոնղոլ ինքնակալի բարյացակամությունը. «Վասն որոյ եւ ամենասուրբ արայն Հայոց թէպէտ եւ բազում անգամ ընթացեալ եւս էր առ մեծ խանն վասն փրիստոնէից, եւս առաւել սակս այս պատճառի, զանազան եւ անբաւ բազմութեամբ ընծայից ամենայն արեւելայնոցն իշխանաց արայազանց, նա եւս առաւել խանին եւ ամենայն բազմութեան զաւրաց իւրոց մատուցեալ, մինչեւ զվաղընջոց բանսարկուեալ նենգաբանութիւնսն ի թշնամեաց իւրոց կարողութեամբ անելին Աստուծոյ սուտ արարեալ, եւ զիւրն ամենայնշմարիտ հաւատս եւ զգործս անարատ ընդդէմ Աստուծոյ եւ խանին յայտնի կացուցեալ, որ եւ բազում զովութիւնս ընկալեալ ի նմանն, եւ պարգեւաւ թագաւորականնաւ դարձուցեալ յաշխարհ իւր, եւ զամենայն թշնամիսն իւր եղեալ ի ներոյ ոտից նորա՝ առնել ընդ նոսա զոր ինչ եւ կամեսցի, եւ այս այսպէս պատահեցաւ ըստ ժամանակին բերմանց եւ տարբերութեան»³⁹:

1285 թ. Լևոն Բ-ը վերստին այցելել է ուրդու՝ այս անգամ Իշխանություն գահին նստած նոր միապետին՝ Արղուն խանին իր հավատարմությունը հայտնելու. «Ի թվին 217 (1285 թ.) թագաւորն Հայոց Լևոն գայ յարեւելս առ Արղան

³⁶ Hayton, “La Flor des estoires de la Terre d’Orient”, éd. Ch. Köhler, *Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens*, t. 2, Paris, 1906, p. 180-181.

³⁷ Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները և հայերը*, հ. Բ, էջ 323-325 Ը. Mutafian, *L’Arménie du Levant (XIe-XIVe siècle)*, Paris, 2012, p. 163: Հեթում Պատմիչի արձանագրած հաղորդման արձագանքը կա նաև ֆլորենցիացի պատմիչ Ջովաննի Վիլլանիի (մահ. 1348 թ.) *Nuova Cronica* («Նոր ժամանակագրություն») երկում: Տե՛ս Giovanni Villani, *Nuova Cronica*, A cura di G. Porta, vol. 1 (Libri I-VIII), Parma, 1990, p. 476-477: Հմմտ. Ը. Mutafian, “Visites arméniennes”, p. 485:

³⁸ ՀԶՀ, ԺԳ դար, էջ 573:

³⁹ Նույն տեղում:

խանն և բազում մեծաբանաւ սիրեաց զնա», – գրում է Անանուն Սեբաստացի ժամանակագիրը՝ հավելելով. «էր և անդ սուլտանն Հոռոմոց⁴⁰: Եւ դարձաւ թագաւորն Հայոց Լևոն յաթոռ իւր և յորժամ եմուտ յերկիր իւր վախճանեալ էր Կեռանէ թագունի իւր»⁴¹:

Դահամունքով իլխանների հետ հարցեր կարգավորելու վերաբերյալ մեկ այլ հաղորդում էլ գտնում ենք Tārīḥ āl-i Salṡūq («Սելջուկյան զարմի պատմություն») անանուն պարսկալեզու մի ժամանակագրության մեջ (գրված ենթադրաբար ԺԴ դարի սկզբներին): Ըստ այդ վկայության՝ հիշրայի 686 թ. վերջին (1287 թ. վերջ – 1288 թ. սկիզբ) Կիլիկյան Հայաստանը (deyār Ṭarsūs՝ «Տարսոնի երկիրը») ենթարկվել է թուրքմեն Կարամանների (pesar qarāmān) ասպատակություններին: Այս իրավիճակում հայոց թագավորը (նկատի է առնված Լևոն Բ-ը, բնագրում՝ Takfūr) իր «տեղակալին» (nāyeb ḥod) մեծ գումարով (bā māḷ farāwān) ուղարկում է իլխանի մոտ՝ այս մասին զեկուցելու և հավանաբար նաև զինական օգնություն խնդրելու նպատակով: Ինչպես 1285 թ. այցելության դեպքում, այս անգամ ևս պարզվում է, որ այդժամ ուրդում էին գտնվում նաև Իկոնիայի սուլթան Մասուդ Բ-ը և վերջինիս վեզիր Սահիբ Ֆախր ալ-Դինը՝ նույնպես թուրքմենական իշխանությունների (բեյլիքների) դեմ պայքարում օժանդակություն ստանալու խնդրով: Վերջիններիս հրահանգվում է Արդունի եղբայր Գայխաթուի (ապագա իլխանի) գլխավորությամբ, որն այդ ժամանակ Ռումի իլխանական կառավարիչն էր, պատժել թուրքմեններին: Ճիշտ է՝ կարճ ժամանակ անց մոնղոլ-սելջուկյան զորքերը գրավում և ավերածության են ենթարկում Լարանդան, իսկ Կարամանների առաջնորդ Գյունեբ-բեկը ձեռքառնորեն ընդունում է իր հպատակությունը Մասուդ Բ-ին և մոնղոլներին, բայց Կարամաններից և մյուս թուրքմենական իշխանություններից եկող վտանգը չեզոքացնել այդպես էլ չի հաջողվում⁴²:

⁴⁰ Ռումի սուլթան Գիյաս ալ-Դին Մասուդ Բ-ն է (կառ. 1282-1283, 1284-1293, 1294-1300, 1302-1304 թթ.): Գահի համար երկարամյա պայքար է մղել Քայկուբադ Գ-ի հետ, որը նույնպես ֆանիցս հայտնվել է իշխանության ղեկին (1284, 1293-1294, 1300-1302, 1304-1307 թթ.):

⁴¹ Տե՛ս Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ. (հետադարձ ՄԺ), հ. Բ, կազմեց Վ.Ա. Հակոբյան, Երևան, 1956, էջ 148, ինչպես նաև ՀՀ, ԺԳ դար, էջ 571-572: Հմմտ. նաև ՄԺ, հ. Բ, էջ 169, ծնթգր. 171:

⁴² Tārīḥ Āl Salṡūq dar Ānāṡūlī, taṡḥīḥ we-ta'liqāt Nādereh Ḡālālī, Tehran, 1999, թ. 113: Թուրքմենների դեմ Գայխաթուի գործողությունների մասին ակնարկում է նաև Բար Հեբրեոսի շարունակողը, բայց հայոց թագավորության վրա նրանց հարձակումների մասին լուր է Տե՛ս Bar Hebraeus, Chronography, p. 492: Այս մասին տե՛ս նաև Cl. Cahen, La Turquie pré-ottomane (Varia Turcica VII), Istanbul, 1988, p. 293 F. Sümer, “Karāmān-Oghulları”, EI², vol. 4 (IRAN-KHA), Leiden, 1997, p. 621: Հատկանշական է, որ Կարամանների հրոսումները Կիլիկյան Հայաստանի տարածք բավական հաճախադեպ էին դարձել 1270-80-ական թվականներին: Ընդունելով Եգիպտոսի և Ասորիի Մամլուկյան սուլթանների գերագահությունը՝ նրանք իրենց գործողությունները մեծամասամբ համապատասխանեցնում էին հայոց թա-

Մոնղոլ պետական այրերի հանդեպ հայկական իշխանությունների ունեցած նվիրաբերման պարտականության մասին վկայող մի հետաքրքիր դրվագ է ներկայացնում Բար Հեբրեոսի շարունակողը: **1295 թ.**, երբ հայոց արքա Հեթում Բ-ը շտապում էր իր հավատարմությունը հավաստելու և ընծաները մատուցելու պետական հեղաշրջման արդյունքում Իլխանության գահին նստած Բայդու խանին (1295 թ. մարտ – 1295 թ. հոկտեմբեր), վերջինս թեժ պայքարի մեջ էր Արղուն խանի որդի Ղազանի և էմիր Նովրուզի հետ, որոնք իրենք հավանություն ունեին իշխանության նկատմամբ՝ հօգուտ հիշյալ Ղազանի: Այսպիսի պայմաններում, ինչպես Բար Հեբրեոսի շարունակողն է վկայում, Բայդուն իրեն այցելելու եկած Հեթումի մոտ դեսպան է ուղարկում և խորհուրդ տալիս առժամանակ հանգրվանել Մարաղայում, մինչև որ ինքը կպարզի իր հարցերը խռովարարների հետ: Հեթումը մոտ տասն օր սպասում է՝ հանդիպման ակնկալիքով: Այդ ընթացքում Նովրուզը, շահելով մի շարք հզոր ու ազդեցիկ էմիրների վստահությունը, ի վերջո Իլխանության գահին է բազմեցնում Ղազանին: Իսկ Բայդուն, իրեն պարտված համարելով, փախուստի է դիմում, չնայած շուտով բռնվում և դատապարտվում է մահվան⁴³: Այս դրույթյան մեջ Հեթում արքան վճռում է Բայդուի փոխարեն հանդիպել նորահռչակ Ղազանին և իր հավատարմությունը հավաստել վերջինիս: «Եվ Հեթումն անհապաղ պատրաստվեց և գնաց նրան իր ծառայությունը հայտնելու՝ մեծամեծ նվերներ հանձնելով նրան: «Արֆայից արֆան» (իմա՝ Ղազանը) ասաց նրան. «Դու եկել էիր Բայդուին այցելելու, և ոչ մեզ»: Եվ Հեթում արֆան պատասխանեց. «Ես պարտավորված եմ հնազանդություն ցուցաբերելու Ջինգիզ խանի ողջ զարմին,

գավորության դեմ մամլույթյան զորաբանակների շարժերին՝ ասպատակ սփռելով հայկական բնակավայրերում: Հայկական աղբյուրներից էլ հայտնի է, որ, օրինակ, 1283-1284 թթ. հայ-թուրքմենական թեժ մարտեր են ծավալվել Մանիոն բերդի համար: Ընդ որում, մի անանուն ժամանակագրի՝ ՉԼԴ (1285 թ.) թվականի ներքո արձանագրած վկայությունից հաստատվում է նաև *Tārīḥ āl-i Salḡūq* երկի հեղինակի վերոբերյալ հաղորդումը. «Խարամանն գերեաց գերկիրս Տարսուն ի Կիլիկիայ»: Տե՛ս **Գարեգին Ա Կաթողիկոս [Յովսէփեան], Յիշատակարանք ձեռագրաց, Հատոր Ա (6 դարից մինչև 1250 թ.)**, տպարան Կաթողիկոսության Հայոց Կիլիկիո, Անթիլիաս, 1951, էջ 528, *ինչպես նաև Սամուել Ամեցի եւ շարունակողներ, Ժամանակագրություն, շխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի*, «Նաիրի», Երևան, 2014, էջ 261: Կարելի է ենթադրել, որ Տարսունի մերձակայքի մի շարք շրջաններ Կարամաններ հայոց թագավորությունից խլել էին դեռ հիշյալ 1285 թ., և միայն 1288 թ. մոնղոլական զորքերի միջամտությամբ է հնարավոր եղել դրանց ազատագրումն ու վերամիակցումը հայոց թագավորությանը: Հայ-թուրքմենական հարաբերությունների մանրամասն քննարկումն առանձին հետազոտության թեմա է: 1270-1280-ական թթ. որոշ դրվագների մասին տե՛ս նաև *Կիլիկյան Հայաստանի պատմության մամլույթյան սկզբնաղբյուրները (I): Իբն Աբդ ալ-Ջահիր (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին 20, Արաբական աղբյուրներ Դ)*, թարգ. բնագրերից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները՝ **Գագիկ Դանիելյանի**, Երևան, 2021, էջ 252, 257, 263:

⁴³ **Կ. Մաթևոսյան, Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցին և նրա ժամանակագրությունը**, Երևան, 2011, էջ 57 (դրված է 1294 թ. տակ): Հմմտ. **ՀԶԶ, ԺԳ դար**, էջ 772-773:

ուստի ես եկել եմ հավատարմություն հայտնելու նրան, ով գահին է նստել»։ Այդուհետ «արայից արան» նրան ջերմորեն ողջունեց և արայական հանդերձ հագցրեց։ Նա հրամայեց, որ նրա համար արտոնագիր գրվի, և որ նրա բոլոր խնդրանքները կատարվեն»⁴⁴։

Ընծաներն ու կաշառքը գործուն միջոց էին ոչ միայն մոնղոլական բարձրագույն իշխանությունների՝ իլխանների և անմիջապես արքունիքի հետ հարաբերություններում, այլև զանազան մոնղոլ կառավարիչների և ազդեցիկ ռազմաքաղաքական այրերի հետ «ընդհանուր լեզու» գտնելիս։ Այս մասին մի հաղորդում ենք գտնում «Մար Յահբալլահ Գ-ի և Ռաբբան Սաումայի պատմություն» վերնագրով երկում։ Պատմելով ասորի նեստորական եկեղեցու պատրիարք Յահբալլահ Գ-ի (1281-1317 թթ.) էմիր Նովրուզի ձեռքից նրա և Մարաղայի նեստորական բնակչության կրած տանջանքների և հալածանքների մասին, Ռաբբան Սաումայի կենսագիրը գրում է, որ Նովրուզի հետապնդումներից խուսափելու նպատակով պատրիարքն ապավինում է այդ ժամանակ Մարաղայում հանգրվանած և, ինչպես վերևում ենք նշել, մոնղոլական արքունիքում իր ընդունելությանը սպասող հայոց արքա Հեթում Բ-ի օգնությանը. «Ռաբբան Սաումայի կառուցած եկեղեցուն հասավ Հայոց արան՝ Խիթամ (իմա՝ Հեթում) Թաֆնուրը, և իր նվերների բազմությամբ և գործով փրկեց այն ավերումից։ Կաթողիկոսը, իրեն բռնածների ձեռքից մազապուրծ, փախչում է և գիշերը թափնվում նրա մոտ»։ Պատմիչը գրում է, որ հաջորդ օրն էմիր Նովրուզի մարդիկ Հեթումին են ներկայացնում կաթողիկոսին ձերբակալելու հրամանը՝ պահանջելով հետախուզվողին իրեն հանձնել։ Իմանալով այս մասին՝ կաթողիկոսը դարձյալ փախչում է։ Իսկ Հեթումը փորձում է կրկին նվերներ մատուցելով հանդարտեցնել էմիր Նովրուզին։ Մի քանի օր անց Հեթումը Մարաղայից մեկնում է Թավրիզ՝ իրեն ուղեկցող ենթակաների շարքում իշխանության եկած Ղազանի արքունիք տանելով նաև հայկական զգեստներով ծալված Մար Յահբալլահին⁴⁵։

Իլխաններից «իշխանության տվչության» ակնկալիք ունեցող և նրանց քաղաքական կամքի բարեհաճությունը շահելու ցանկությամբ տոգորված հայոց գահակալների այցելություններն ուրդու միշտ ուղեկցվում էին շքեղ նվերներով։ 1297 թ. տեղի ունեցած մի դեպք պարզորոշ է արտահայտում այդ երևույթը։ 1296 թ. հայոց արքա Հեթում Բ-ը, որն իրեն ավելի շատ ֆրանցիսկյան միաբան էր համարում, քան թե արքա, ևս մի անգամ վտանգի տակ է դնում թագավո-

⁴⁴ Bar Hebraeus, Chronography, p. 506.

⁴⁵ The Monks of Kublai Khan, Emperor of China or *The History of the Life and Travels of Rabban Sawma*, Envoy and Plenipotentiary of the Mongol Khans to the Kings of Europe, and Markos Who as Mar Yahballaha III became Patriarch of the Nestorian Church in Asia, tr. from the Syriac by E. A. Wallis Budge, London, 1928, pp. 103-105.

րական իշխանությունը և «Թագապահ» կարգելով իր եղբորը՝ Սմբատին, մյուս եղբոր՝ Թորոսի հետ մեկնում է Կոստանդնուպոլիս՝ իր քրոջը՝ Ռիտային (Մարիա-Քսենիա) տեսակցելու⁴⁶։ Օգտվելով Հեթումի և Թորոսի բացակայությունից՝ Սմբատը բռնազավթում է իշխանությունը և Գրիգոր է Անավարզեցի (1293-1307 թթ.) կաթողիկոսի ձեռքով օծվում հայոց թագավոր (կառ. 1296-1298 թթ.)։ Այնուհետ Սմբատը ճանապարհովում է Ղազանի մոտ՝ իր իշխանությունը լեգիտիմացնելու։ Իմանալով տեղի ունեցած դավադրության և հեղաշրջման մասին՝ Հեթումը և Թորոսը նույնպես շտապում են Ղազանի մոտ⁴⁷ կրկին նվերներով, որ խնդրում են կայսրից։ Գահի համար ծավալված «մրցավազքը» Սամուել Անեցու շարունակողներից մեկն այսպես է նկարագրում. «Եվ նոքա դարձան անդէն առ կայսրն, եւ առեալ ոսկի բազում գնացին առ դանն Ղազան յԱրեւելս։ Իսկ Սմբատն յառաջագոյն էր գնացեալ ի Թաթարն բազում գանձիւք, եւ առեալ էր ի դանէն իւր կինն, որ էր ի դանի ազգէն, դարձեալ գայր յաշխարհն իւր»⁴⁸։ Մոնղոլ կին տալու վերաբերյալ այս վկայությունն իրենցից կախյալ կառավարողների իշխանությունը ճանաչելու մոնղոլների վերը նկարագրված սովորության ևս մի վառ օրինակ է⁴⁹։ Սմբատը, սակայն, ձախողում է իշխանական արքունիք հասնելու Հեթումի ծրագիրը՝ կուրացնելով և բանտարկելով վերջինիս, իսկ մյուս եղբորը՝ Թորոսին, սպանում է։ Այս «դավադրաշատ» ու եղբայրասպան գործողություններին շուտով միջամտում է չորրորդ եղբայրը՝ Կոստանդինը, որը բանտից ազատում է Հեթումին՝ վերջինից ստանալով երկիրը «պարոնության» սկզբունքով կառավարելու իրավունք⁵⁰։ Բայց շուտով նա նույնպես պետական իշխանությունը բռնազավթելու բացահայտ նկրտումներ է ցուցաբերում, ինչի պատճառով Հեթումը ձերբակալում է նրան և Սմբատի հետ միասին աքսորում Կոստանդնուպոլիս։ Ուշագրավ է, որ այս ամենից հետո Հեթումը հարկադրված է եղել ևս մի անգամ մեկնել Աբաղայի մոտ (1298 թ.) իր իշխանության օրինականությունը վերահաստատելու⁵¹։

Մոնղոլներն արդեն Ղազան խանի օրոք պաշտոնապես դառնում են իսլամի հետևորդներ և այս հանգամանքը մեծապես փոխում է հայ-մոնղոլական հարա-

⁴⁶ Անդրոնիկոս Բ Պալեոլոգոսի (կառ. 1282-1328 թթ.) որդի և զանակից կայսր Միխայել Թ Պալեոլոգոսը (կառ. 1294-1320 թթ.) ամուսնացած էր Հեթումի քույր Ռիտայի հետ, ով ամուսնությունից հետո ընդունել էր Մարիա անունը։ Ամուսնու մահից հետո Ռիտա-Մարիան վաճվել է մտել և ընդունել Քսենիա անունը։

⁴⁷ *Les gestes des Chiprois*, p. 282-284 *Deeds of the Cypriots*, pp. 137-138.

⁴⁸ Սամուել Անեցի եւ շարունակողներ, *Ժամանակագրություն*, էջ 268։

⁴⁹ Ըստ «Վարդկիպարացոց» երկի ամանուն հեղինակի՝ Սմբատը մոնղոլների է առել կնույթյան, որպեսզի «թաթարների» հետ ավելի ամուր մտերմություն ունենա։ Տե՛ս *Les gestes des Chiprois*, p. 283 *Deeds of the Cypriots*, p. 138։

⁵⁰ ՄԺ, հ. Բ, էջ 150։

⁵¹ Սամուել Անեցի եւ Շարունակողներ, *Ժամանակագրություն*, էջ 269։

բերությունների բնույթն ու բովանդակությունը: Այս շրջագարձի գույժն է դառնում **1307 թ.** մոնղոլ զորապետ Բիլարդուի ձեռքով հայոց մանկահասակ արքա Լևոն Գ-ի (կառ. 1306-1307 թթ.) և նրա խնամակալ, «ավագ պարոն» կամ «թագավորահայր» Հեթումի դաժան սպանությունը: Բիլարդուի արարքը, ըստ էության, ինքնագործունեության հետևանք էր և չէր արտահայտում իլխանական ուրդուի պաշտոնական վերաբերմունքը: Սրա ապացույցն այն է, որ մոնղոլ զորապետի գործած արարքն Օլջայթու խոգաբանդա խանը չի ներել՝ մահապատժի ենթարկելով նրան և մեղսակիցներին: Հովհաննես Դարդելը գրում է, որ Հեթումի եղբայր Ալինխալը «մեծ պարգևներով ու նվերներով» գնացել է իլխանական արքունիք՝ բողոքելու Բիլարդուի դեմ⁵²: Սմբատ Սպարապետի «Տարեգրքի» համառոտ տարբերակի շարունակողի վկայությամբ՝ իր մոտ գանգատով ներկայացած Ալինխալին՝ Հեթումի եղբորը, իլխանը «գրամական փոխհատուցում» («զվնար անմեղացն») է տվել⁵³: Չնայած այս հանգամանքին, այնուամենայնիվ, պարզ էր, որ ոչինչ այլևս նախկինի պես չէր: Օլջայթուի և նրան գահի վրա հաջորդած Աբու Սաիդի կառավարման տարիներին խիստ թուլանում է կապն իլխանության արքունիքի հետ և մոնղոլների հետ գործակցային հարաբերությունները ձեռք են բերում խորհրդանշական բնույթ: Աղբյուրներում նվազում են մոնղոլների հետ հարաբերությունների՝ այդ թվում դիվանագիտական նվիրաբերման վերաբերյալ տեղեկությունները: Այնուամենայնիվ, որոշ փաստեր ունենք՝ պնդելու, որ հայոց արքունիքը նախկինի պես կատարել է մոնղոլական ռազմական ձեռնարկումներին մասնակցելու և իլխանական բանակի պարենով ապահովելու իր ստանձնած պարտավորությունը:

Մամուլքյան պատմագրությունից, օրինակ, կարող ենք մատնանշել մի դրվագ, որը թվագրելի է հիշրայի 712-713 թվականներով (**1312-1313 թթ.**), երբ մոնղոլական զորքերը նախապատրաստել և իրականացրել են մերձեփրատյան ալ-Ռահբա բերդի անհաջող պաշարումը: Օլջայթուի այս արշավանքը, ըստ էության, Ասորիքը գրավելու մոնղոլների վերջին փորձն էր: Չնայած Կիլիկիայի պատմության հետազոտողների պնդմանը, թե հայկական ուժերն այս անգամ արդեն առհասարակ որևէ մասնակցություն չեն ունեցել այս ռազմական ձեռնարկմանը, մամուլքյան պատմիչ Իբն ալ-Դավադարին մեջբերում է իր մի տեղեկատուի վկայությունները, որոնք լրիվ հակառակն են ապացուցում: Այդ

⁵² Sté “Chronique d’Arménie par Jean Dardel”, éd. Ch. Köhler, Recueil des historiens des croisades. Documents arméniens, t. 2, Paris, 1906, p. 17 և **Յովհաննու Դարդելի Ժամանակագրություն Հայոց**, տպարան Ի.Ն. Սկորոխոդովի, Ս. Պետերբուրգ, 1891, էջ 25:

⁵³ **Սմբատայ Սպարապետի Տարեգրք**, ի լոյս ընթանեաց հանդերձ ծանոթութամբ Կարապետ Վարդապետ Շահնազարեանց, Փարիզ, 1859, էջ 127:

հաղորդումների և դրանց հավաստիության մանրամասն քննարկումն այլ հետազոտության թողնելով նշենք միայն սույն թեմայի համար հետաքրքրությունն ներկայացնող հատվածները: Մասնավորապես արձանագրված է, որ իլխանի աջակցության կոչին արձագանքած «Սսի տերը» (անվանված է «պիղծ և ստոր», բնագրում՝ *ṣāḥib Sīs al-naḡis al-ḥasīs*) հսկայական նյութական օգնություն (փայտ, պարեն, ջորիներ, մեխեր և պարաններ) էր ուղարկել ալ-Ռահման պաշարած մոնղոլական զորքին: Այլուր նշվում է, որ «Սսի տերն ալ-Մալիֆ հողաբանդային մատուցելու մեծաքանակ նվերներ (*al-taqādim*) էր ուղարկել՝ գումար՝ ջորիների և ձիերի (*al-akādīs*) վրա, 100 հզ. երկաթյա պայտ՝ իրենց մեխերով, մեծ քանակությամբ այծեր և կովեր, ամեն տեսակի ռսորդական քոչունների վանդակներ (*ḥūšḥānah*, պետք է լինի՝ *qūšḥānah*), ցորենով և գարիով բեռնավորված 30 հզ. ավանակներ»⁵⁴:

Միջնադարյան մտածողության համաձայն դիվանագիտական ընծաներ կարող էին դիտվել նաև մարդիկ՝ որպես ստրուկներ, թշնամական գերությունից ազատված իշխանավորներ, քաղաքական հետապնդման և հետախուզման մեջ գտնվող անձինք, ընդհանուր թշնամիները՝ ողջ կամ հանգուցյալ, և անգամ մարդու մարմնի մասերը: Դրանց փոխանցումը կարող էր էլ ավելի փառահեղ նվեր և ծառայություն դիտարկվել, քան որևէ թանկագին ընծա կամ նվեր: Օրինակ, այս տրամաբանությունամբ, 1296 թ. Կիլիկիայում ձերբակալվել և իլխանական իշխանություններին է փոխանցվել Ռումի խոռվարար էմիր Բալտուն: Հեթոմի բացակայության պայմաններում հայոց գահը բռնազավթած Սմբատը սա հավանաբար հարմար հանգամանք է համարել Ղազանի բարեհաճությունը շահելու և նրանից «իշխանության տվչություն» հայցելու համար, ինչի մասին վերևում արդեն գրել ենք. «Եւ ըմբռնեա[ց] զՊալթօն և զորդի նորա զՔարաթն և առափեաց առ Խազանն, — գրում է Անանուն Սեբաստացի տարեգիրը՝ շարունակելով, — ու և յետոյ ինքն զնաց առ Խազանն»⁵⁵: Ապստամբները տարվում են Թավրիզ և դատապարտվում մահվան⁵⁶:

⁵⁴ **Ibn al-Dawādārī**, *Kanz al-durar wa-ḡāmi‘ al-ḡurar*, թ. 9 (Al-Durr al-fāḥir fī sīrat al-Malik al-Nāṣir), al-Qāhira-Bayrūt, 1960, թ. 253-255: Այս մասին տե՛ս նաև Գ. Դանիելյան, «Մալաթիայի գրաւումը մամլուփների կողմից 1315 թ. և Կիլիկեան Հայաստանը», ՀՍ, 2017, էջ 91-92, ծան. 8:

⁵⁵ ՄԺ, հ. Բ, էջ 150: ՄԺ, հ. Ա, էջ 87 (*սխալագրությամբ «պաշտօն» է՝ «Պալթօ»-ի փոխարեն*), ինչպես նաև Հեթում Պատմիչ Կոռիկոսցի, *Ժամանակագրություն*, էջ 57:

⁵⁶ Նույն տեղում: Բալտուի ապստամբության և դրա ճնշման մասին գրում է նաև Ռաշիդ ալ-Դինը, թեև նրա ձեռքակալության գործում հայոց թագավորի ունեցած դերի մասին լռում է: Տե՛ս **Rašīd al-Dīn, Ḡāmi‘ al-Tawārīḥ**, թ. 1, թ. 925, 929 և Рашид-ад-Дин, Сборник летописей, том III, с. 171, 175 (ըստ պատմիչի՝ Բալտուն բռնվել է Սուլամիշ (Բաշու նոյինի թոռ) և Արաբ զորապետների ձեռով, որոնցից առաջինին շտաով Ղազանը վստանել է Ռումի կառավարումը):

Հարևան մի դեպք էլ տեղի է ունենում 2-3 տարի անց: 1298-1299 թթ. մոնղոլների իշխանության դեմ ապստամբություն է բարձրացնում Բալտուի սպանությունից հետո Ռումի կառավարիչ նշանակված Սուլամիշը: Վերջինս, գործակցելով թուրքմեն կարամանների հետ, գաղտնի բանակցություններ է սկսում Մամլուքյան իշխանությունների հետ: Խռովությունը խեղդելու նպատակով Ղազանը Կոտլուհ-շահի հրամանատարությամբ զորք է ուղարկում Իկոնիա: Վճռական ճակատամարտում Սուլամիշը պարտվում է և փախչում Կահիրե, որտեղ լավ ընդունելության է արժանանում: Բայց շուտով ստիպված է լինում կրկին վերադառնալ Ռում՝ իր ընտանիքը գտնելու համար: Սմբատին գահից հեռացրած Հեթումը սա պատեհ հնարավորություն է համարում իշխանական իշխանությունների աչքում իր վարկը վերստին բարձրացնելու համար: Նույն Անանուն Սեբաստացու վկայությամբ (1299 թ.) Հեթումը բռնում է ապստամբ զորապետին և փոխանցում Ղազանին, որի հրամանով էլ նա սպանվում է⁵⁷:

⁵⁷ ՄԺ, հ. Բ, էջ 151: ՄԺ, հ. Ա, էջ 87, ինչպես նաև Հեթում Պատմիչ Կոնկլուսի, Ժամանակագրություն, էջ 57 (սույն ժամանակագրության Հեթում Բ-ին վերագրվող խմբագրության մեջ հաղորդումը դրված է Բալտուի խռովության մասին վկայությունից անմիջապես հետո) Չևե (1296) ք. ներք. ակնհայտ է, որ այստեղ երկու տարբեր դեպքերի շփոթ կա): Այս անցքերի մասին մանրամասն պատմում են նաև Ռաշիդ ալ-Դինն ու Ակսարային, թեև Սուլամիշի ձերբակալման գործում հայոց արքայի ունեցած դերի մասին չեն հիշատակում: Տե՛ս **Rašīd al-Dīn, Ġāmi‘ al-Tawārīh**, ց. 1, ց. 935-938 և **Рашид-ад-Дин, Сборник летописей**, том III, с. 180-182, ինչպես նաև **Kerīmüddin Mahmud Aksarayî, Müsâmeret ül-ahbâr: mogollar zamanında türkiye selçukluları tarihi**, Mukaddime ve haşiyelerle tashih ve neşreden O. Turan, Ankara, 1944, ց. 239-242, 245-247, 270-271: Այս դեպքերն իրենց լայն արձագանքն են գտել նաև մամլուքյան պատմագրության մեջ, ընդ որում արաբագիր պատմիչները գրեթե միաձայն են Սուլամիշի դեմ պայքարի, նրա հայտնաբերման և ձերբակալման հարցում Հեթումի գործուն մասնակցության մասին: Ձերծ կմնանք այդ վկայությունների հանգամանալից ֆննդությունից, բայց կհղենք առավել կարևորները. տե՛ս **Baybars al-Manşūrī, Zubdat al-fikra fī tārīh al-hiğra**, bi-tahqīq Dunāld Rītšārdz (D.S. Richards), Berlin-Bayrūt, 1998, ց. 319 **al-Yūnīnī, Dayl Mirāt al-zamān (tārīh al-sanawāt 696-711 h. / 1297- 1312 m.)**, bi-tahqīq Ḥamza ‘Abbās, ց. 1, Abū Zabī, 2007, ց. 193-196 **Tārīh Abī al-Fidā’ al-musammā al-Muḥtaṣar fī aḥbār al-bašar**, ց. 2, bi-tahqīq Maḥmūd Dayyūb, Bayrūt, 1997, ց. 375 **Al-Nuwayrī, Nihāyat alarab fī funūn al-adab**, ց. 31, Bayrūt, 2004, ց. 236-237 **al-Ġazarī, Tārīh Ḥawādīt al-zamān wa-anbā’uḥu wa-wafayāt al-akābir wa-l-a’yān min abna’ihī al-ma’rūf bi-tārīh Ibn al-Ġazarī**, ց. 1, bi-tahqīq ‘Umar ‘Abd al-Salām Tadmūrī, Ṣaydā-Bayrūt, 1999, ց. 435-437 **Ibn al-Dawādārī, Kanz al-durar**, ց. 9, ց. 9-11 **Al-Maqrīzī, Kitāb al-sulūk li-ma’rifat duwal al-mulūk**, ց. 1.3, bi-tahqīq Muḥammad Muṣṭafā Ziyāda, al-Qāhira, 1934, ց. 874-878 **al-‘Aynī, ‘Iqd al-ğumān fī tārīh ahl al-zamān**, ց. 3, bi-tahqīq Muḥammad Muḥammad Amīn, al-Qāhira, 1989, ց. 400-402: Իսկ ըստ «Գործի կիպրացոց» երկի՝ հայոց արքան, զգուշանալով Մամլուքյան իշխանությունների հակազդեցությունից, սկզբում չի համարձակվել ընդդիմանալ իր երկրի տարածքով Սուլամիշի և մամլուքներից վերջինիս ստացած 1000 հոգանոց հեծելազորի անցմանը, բայց երբ վրա են հասել Ղազանի ուղարկած պատժիչ զորախմբերը, հայերն արդեն սկսել են ավելի վստահ գործել: Սուլամիշն ու նրա զորախումբն անգոր են եղել դիմադրել և շուտով ամբողջությամբ գերեվարվել ու սպանվել են: Տե՛ս **Les gestes des Chipriots**, p. 297-298, ինչպես նաև **Deeds of the Cypriots**, p.

Հայկական, ինչպես նաև արաբական մատենագրության մեջ հիշատակված մեկ այլ դրվագ հավասարապես վերաբերում է ինչպես հայ-մամլուքյան, այնպես էլ հայ-մոնղոլական հարաբերություններին: Խոսքն իր խնամակալներ Օշին պալլի և Կոստանդին Գունդստաբլի հանդեպ հայոց Լևոն Դ արքայի՝ 1329 թ. տեսած արյունալի հաշվեհարդարի և դրան հաջորդած մի քստմենլի արարքի մասին է, երբ առաջինի կտրված գլուխը որպես նվեր ուղարկել էր սուլթան ալ-Նասիր Մուհամմադին, երկրորդինը՝ Իրանի Աբու Սաիդ իլխանին. «Ի ՉՀԹ թվին առաքեաց թագաւորն Լեւոն զօրս ի յԱտանոյ եւ ըմբռնեաց զՕշին՝ Տէրն Կոնիստու, եւ զեղբայր նորին զԿոստանդին գունդստապլն, եւ եսպան ի սադրելոյ իշխանացն եւ ի քուտ արանց, եթէ խորհեալ են բառնալ զքեզ եւ ինքեանք թագաւորել, եւ առաքեաց զՕշին գլուխն ի Մըսը՝ առ Մելիք Նասր սուլտանն, եւ զեղբօր նորին՝ յԱրեւելս՝ առ Բուսայիա դանն...»⁵⁸:

Յավոք, նվիրաբերման մասին հիշատակություններից զատ՝ հայկական, իլխանական և այլ օտար աղբյուրները տեղեկություններ չեն հաղորդում մոնղոլական ուրդուում ո՛չ հայ ղեսպանների ընդունելության, ո՛չ բուն նվիրաբերման արարողակարգի և ո՛չ էլ հայոց արքունիքում իլխանական ղեսպանների ընդունելության վերաբերյալ:

151: Ապստամբության և նրա անհաջող ելքի մասին ավելի մանրամասն, տե՛ս C. M. D'Ohsson, *Histoire des Mongols, depuis Tchinguiz-Khan jusqu'à Timour Bey, ou Tamerlan*, t. 4, La Haye-Amsterdam, 1835, p. 200-203, H. H. Howort, *History of the Mongols, from the 9th to the 19th century*, Part. 3 (The Mongols of Persia), London, 1888, pp. 427-428, A. J. Boyle, “Dynastic and Political History of the Īl-Khāns”, in *Cambridge History of Iran*, vol. 5 (The Saljuq and Mongol Periods), ed. by J. A. Boyle, Cambridge, 1968, p. 386, Cl. Cahen, *La Turquie*, p. 293, A. D. Stewart, *The Armenian Kingdom and the Mamluks: War and Diplomacy during the Reigns of He'tum II (1289-1307)*, Leiden, 2001, pp. 128-136: Հայերի ձեռնով Սուլամիշի բռնվելու Ա. Բոյլեի պնդման սկզբնաղբյուրը չգտնելով՝ Ա. Ստյուարտը գրում է, թե նա հաստատապես որևէ պարսկական աղբյուրի է հետևում: Տե՛ս A. D. Stewart, *The Armenian Kingdom*, p. 135, n. 313:

⁵⁸ Սամուել Ամեցի և Շարունակողներ, *Ժամանակագրություն*, էջ 275-276 (դրված է 1330 թվականի տակ): Հմմտ. ՄԺ, հ. Ա, էջ 88, Սմբատ Սպարապետ, *Տարեգիրք*, Փարիզ, 1859, էջ 131, Հեքում Պատմիչ Կոնիսոսցի, *Ժամանակագրություն*, էջ 58, Abū al-Fidā', *Al-Muḥtaṣar*, ց. 2, 449, ինչպես նաև Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին (Յակուտ ալ-Համալի, Աբուլ-Ֆիդա, Իբն Շադդադ), կազմեց Հ. Թ. Նալբանդյան, Երևան, 1965, էջ 247-248, 286-287, Լ. Տեր-Պետրոսյան, *Խաչակիրները և հայերը*, հ. Բ, էջ 401-404:

GAGIK DANIELYAN

OFFICIAL CORRESPONDENCE AND DIPLOMATIC
GIFTS IN THE ARMENIAN-MONGOL RELATIONS
(PART 3)

Keywords: Cilician Armenia, The Mongol Empire, Mongol Ilkhanate of Iran, investiture, yarliq, paiza, diplomatic gifts.

The third part of the article focuses on the diplomatic gifts and presents exchanged between the Mongol and Armenian sovereigns. In this case, our main source of information is Armenian historiography, although a number of interesting reports are also found in Arabic, Persian and Syriac historiographic sources of the time.

ГАГИК ДАНИЕЛЯН

ОФИЦИАЛЬНАЯ ПЕРЕПИСКА И ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ДАРЫ В
АРМЯНО-МОНГОЛЬСКИХ ОТНОШЕНИЯХ
(ЧАСТЬ 3)

Ключевые слова: Киликийская Армения, Монгольская империя, монгольский Ильханат Ирана, инвеститура, ярлык, пайза, дипломатические дары.

Третья часть статьи посвящена дарам и подношениям, которыми обменивались монгольские и армянские государи. В данном случае нашими основными источниками информации являются памятники армянской историографии, хотя ряд интересных сообщений встречается также в арабских, персидских и сирийских исторических источниках того времени.